

Dr. Aleksandar RATKOVIĆ

NOVI PODACI O MOSTARSKOJ TVRĐAVI

Već duže vrijeme, jedno pitanje zaokuplja pažnju brojnih istraživača, i ne samo njih. Odnosi se na najraniji postanak i razvoj mostarske tvrđave i podgrađa. Radi se o kompleksu podignutom na stjenovitom submediteranskom tlu, sa ljetnim vrućinama iznad srednjeg godišnjeg maksimuma od 40°.^{1/}

Njegov urbani razvoj, međutim, nije doživio svoj početak u ranom srednjem vijeku, a svakako da nije ni mnogo docnije, u zrelom i kasnom dobu te epohe. Štaviše, da bi problem bio što zamršeniji, dokazano je da položaj najstarijih antičkih naselja nema nikakve sličnosti i kontinuiteta sa današnjom najužom zonom istorijske jezgre.

Graditeljsku djelatnost rimske epohe ne označava uobičajeni razvoj, nego, naprotiv, za to doba nosna proizvodnja Pansiana opeka u Potocima, neposredno pokraj prostranog naselja.^{2/} Na teritoriji sadašnjeg šireg gradskog područja, pojavljuje se u kasnoj antici još samo jedno veće naseljeno mjesto, u Cimu, na zapadnoj obali rijeke Neretve, ali i starohrišćanski spomenici i natpisi mučenika stradalih "in civitate Militana".^{3/} Za razliku od cimske, naseobina u Potocima je ležala na mreži važnijih rimskih puteva koji su iz Bijelog polja

1/ J. Moscheles, Das Klima von Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1918, 12

2/ C. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u BiH Zemaljskom muzeju, Sarajevo, 1915, 112 - 115; C. Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I, Die Hercegowina einst und jetzt, Wien, 1922, 110-6

3/ C.M. Kaufmann, Handbuch der althristlichen Epigraphik, Freiburg, 1917, 216

vodili na sjever.^{4/} Mnogo kasnije, pri kraju kasnosrednjovjekovne epohe niknuće u južnom dijelu kotline dotad nepoznata citadela na Neretvi, sa tri polukružne kule na lijevoj i jednoj, na desnoj obali. Tadašnja fortifikacija još nije poznavala ime Mostar, iako je bila povezana lančanim mostom. To je godina 1452, kada se, uz Blagaj, pominju dva utvrđena mjesta sa mostom na Neretvi”. . . . due castelli al ponte di Neretva “/.^{5/}

Tako je objelodanjen ne samo prvi pouzdan podatak o mostarskoj tvrđavi, iz čije će se jezgre, kasnije, u turskoj epohi, razviti mnogo veći tvrđavski sistemi, i, što je još važnije, grad kao administrativno središte Hercegovine.

Kada se malo pažljivije unesemo u period sa prvim vijestima o srednjovjekovnoj tvrđavi, upadaju u oči namjerna ili nenamjerna svrstavanja tog ansambla u postsrednjovjekovni period, pa čak i stav o navodnom nepripadanju Mostara istoriji srednjovjekovnih naseljenih mjesta.^{6/} Ovakva razmišljanja, srećom, nisu preokupirala veliku većinu naučne javnosti, a još manje onaj njihov dio usmjeren ka svestranijem proučavanju srednjovjekovnih odbrambenih sistema. Da nije u pitanju zabuna ili greška, Mostar se ne bi pominjao u poveljama aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V, kao, “Civitate Pontis Terre cum castris et pertinentiis suis” i “Civitate Pontis cum castris et pertinentiis suis” iz 1454 godine.^{7/} Uz to, osnove i oblici polukružnih kula, i na desnoj i na lijevoj obali Neretve, u svemu odgovaraju kasnosrednjovjekovnoj fazi razvoja, tačnije, drugoj ili trećoj četvrtini prve polovine XV vijeka.^{8/}

Dakle, četrdesetih godina imamo sasvim pouzdan podatak o tvrđavi, ali ne i o nazivu. U dubrovačkoj arhivskoj građi, zabilježen je 29. mart 1452. godine kao datum zauzimanja Mostara od strane hercegovog sina Vladislava.^{9/} U isto vrijeme, zaposjednuti su Blagaj, Tođevac, Vrtar i Sutjeska. Koliko je poznato,

4/ N. Miletić, Izvještaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara, GZM, XVII, Arheologija, nova serija, Sarajevo, 1962, 157, P. Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, Wien, 1893, 38 i karta; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960, 60, 67, karta VI.

5/ M. Dinić, Zemlje hercega Svetoga Save, Glas SKA, CLXXXII, Beograd, 1940, 231, 232; K. Jiriček, Trgovački putevi i rudnici u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji, Zbornik Konstantina Jiričeka, Posebna izdanja SAN, Beograd, 1959, 79, M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, SKZ, Beograd, 1968, 181-182; V. Čorović, Mostar i njegova srpsko pravoslavna opština, Beograd, 1933, 1-2.

6/ D. Kovačević Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978, 115.

7/ L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München-Leipzig, 1914, 359, 378, 394; M. Dinić među hercegovim gradovima pominje i Mostar, uporedi, n.d., 231, 232 i kartografski prilog, R. 1: 1 500000.

8/ P. Anđelić, Doba srednjovjekovne bosanske države, poglavlje, Arhitektura, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, II izdanje, Sarajevo, 1984, 457.

9/ N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croissades, II, Paris, 1899, 465; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Beograd, 1964, 162 i dalje . . . , 176.

pored Mostara, Vladislav je otrgnuo od oca znatan dio istočne Hercegovine, od Tođevca do Neretve, i predjele na njenoj desnoj obali, tj. čitav Hum, izuzimajući Ljubuški.^{10/} Ta oblast, osim Huma, u to vrijeme pripada geografskom okruženju Humnjaka, s obzirom da pored Mostara obuhvata krajeve južno od Porima, prema Blagaju i Dubrovniku.^{11/} Na ovom mjestu nije pretjerano podvući ulogu Porima u srednjem vijeku, kao mjestu sa prirodnom granicom između Huma i Bosne.^{12/}

Uporedo s tim, očuvan je sve do danas i naziv Humnjaka za stanovnike od Mostara do Dubrovnika.^{13/} Bilo bi, međutim, krajnje besmisleno, ako se još veći značaj ne bi dao rijeci Neretvi, komunikaciji za najbrže prenošenje etničkih, kulturnih i ekonomskih uticaja iz Primorja u unutrašnjost i obratno.^{14/}

Dakako, postojali su u srednjem vijeku izuzetno povoljni morfološki i pedološki preduslovi. Smatraju se najvažnijim uzrokom izgradnje jedne od najneophodnijih strateških tvrđava Huma, doline Neretve, Hercegovine i bosanske države. Da je već u XV vijeku pravilno procijenjen položaj naselja sa mostom, najbolje pokazuje prostranost mostarske opštine sa površinom od preko 1300 km² predstavljajući najveću prostornost ikad zabilježenu na teritoriji Hercegovine.^{15/} V. Čorović naročito ističe da je osvajanje tvrđave sa mostom ostvareno uz veliku pomoć plemstva Vlatkovića i grada Sv. Vlaha, dok hercegovom velikašu, Radingostu, pripisuje prve zidarske radove oko 1440 godine.^{16/} Iako se Mostar u dubrovačkim knjigama pominje relativno kasno u odnosu na epohu kojoj pripada, nije sasvim jasno da li se možda njegov postanak, na tom mjestu ili u neposrednoj okolini, može potražiti u dubljoj prošlosti, s obzirom na važnost antičkih i srednjovjekovnih drumova na donjim obroncima podveleškog masiva i sjevernim padinama brda Hum.^{17/}

10/ V. Tripković, Humska zemlja, Zbornik Filozofskog fakulteta, VIII, Spomenica M. Dinića, Beograd, 1964, 244.

11/ M. Vego, Naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1957, 47.

12/ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji, n.d., 294 i napomena 270; Granica o kojoj je riječ, ostavila je izvjestan trag u razvoju grada.

13/ V. Čorović, Historija Bosne, SKA, CXXIX, 53, knjiga prva, Beograd, 1940, 119.

14/ O značaju Neretve na istočnojadranskoj obali, uporedi referate na savjetovanju Hrvatskog arheološkog društva u Metkoviću; "Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka", izdanje HAD, Split, 1980 i referat I. Bojanovskog, Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, 181.

15/ Uporedi, Š. Bešlagić, Stećci-Kultura i umjetnost, Sarajevo, 1982, 68.

16/ V. Čorović, Mostar i njegova srpsko pravoslavna opština, n.d., 9-10, M. Dinić, GLAS SKA, CLXXXII, n.d., 231, 232.

17/ I. Bojanovski je među prvima ukazao na antički i srednjovjekovni put koji je, po svojoj prilici, prolazio Podveležjem. Nastavak te trase ustanovljen je u Bijelom polju i dalje do Porima i prenjških padina prema Bosni.

Prvi i najvažniji opis grada potiče iz pera slavnog putopisca Evlije Čelebije /1611-1682/.^{18/}

Čelebija se ne upušta u identifikaciju kula, niti pojedinačno raspravlja o njihovim arhitektonskim riješenjima. On logično bilježi polaznu osnovu graditelja, uočavajući da prostor među kulama i uz kule nije nimalo veliki. Primijetio je da su tvrđavski sistemi na obje obale povezani sa mostom preko prilaznih kapija. Što je još važnije, u tekstu su navedene tri kule na lijevoj obali, opremljene vatrenim oružjem. Ma koliko da je zbnjujući podatak o 160 posadnika, on upućuje na nesrazmjerno i često nepredvidivo korišćenje prostora za odbrambene svrhe. Upravo zbog tih navoda, Evlijin tekst je od neprocjenjive vrijednosti za najranije proučavanje Mostara i odbrambene arhitekture u srednjem vijeku. Pogotovo ako se ne ispusti činjenica da po svojim opisnim osobinama malo zaostaje za približno vjernim prikazima gravira iz prve polovine XVI vijeka.^{19/}

Po svom položaju i obliku Mostar je usamljena i autentična cijelina, ne samo u bosanskohercegovačkim okvirima, mada se u njegovom srednjovjekovnom okrilju nije mogao održati ni trgovačko-zanatski centar ni administrativno sjedište. Pošto je utemeljen na najužem dijelu Neretvinog stjenovitog korita, odnos tvrđave sa neposrednom okolinom je približno nepromjenljiv sa visinom na najvišim obalnim tačkama od oko 62m /n.m. Izrastanje tvrđave na obalama bio je jedan od razloga da se nazove Köpri Hisarom, tj. tvrđavom na vodi ili rijeci.^{20/} Kako je prije istraživanja bilo jasno da je u pitanju vojno uporište sa očuvanim konturama iz prve polovine XV vijeka, poduzeta su arheološka ispitivanja sa ciljem da se obuhvati komplikovaniji graditeljski organizam na lijevoj /istočnoj/ obali Neretve.^{21/}

Očekivanja da će se na radilištu otkriti svjedočanstva kasnijih faza izgradnje, nastalih kao posljedica mletačkih ratnih pohoda na Mostar, 1652. godine sasvim su se obistinila.^{22/} Nakon Kandijskog rata ponovio se još jedan, onaj Bečki,

18/ E.Čelebija, Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1957, 463.

19/ B.Kuripešić, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju, 1530, Sarajevo, 1950.

20/ N.Filipović u sarajevskom "Oslobodenju", od 5.10.1956.godine donosi podatak iz 1468.godine u kome se Mostar imenuje Köpri Hisarom kada je bio naseljen.

21/ Arheološkim ispitivanjem lokaliteta "Kula Herceguša" u novembru, 1982.godine rukovodio je potpisani. Materijalna sredstva za izvršene radove izdvojila je "RO za zaštitu i korišćenje kulturno-istorijskog nasljeđa, Stari Grad, Mostar" :uporedi, A.Ratković, Srednjovjekovni Mostar i problematika njegovog istraživanja, Naše starine, XVI-XVII, Sarajevo, 1984, 75, 76, 77, 78. A.Ratković, Kula Herceguša, Mostar, srednjovjekovno utvrđenje, Arheološki pregled, 24, 1984, T.LXXVIII, T.LXXIX

22/ H.Kreševljaković, H.Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, Naše starine, II, Sarajevo, 1954.

1693. i 1694, kada je nastupilo novo prilagođavanje odbrambenim uslovima, ispoljeno pregrađivanjem na mnogim mjestima.^{23/} Do naprijed navedenih ratova, obnovljena srednjovjekovna tvrđava je pretrpjela izvjesna razaranja i urušavanja, i uglavnom uspješno odolijevala, sve do izgradnje novih gradskih bedema i tabija, čiji je istočni pojas dopirao do Suhodoline i Bjelušina, a onaj zapadni, do Šemovca i Liske. Ovo manje udaljavanje od srednjovjekovne epohe bilo je neophodno da bi se odredila gornja granica života u tvrđavi. Što se tiče donje granice, nju nije bilo moguće ni djelimično ustanoviti zbog vrlo malog prostora predviđenog za ispitivanje.

Dio istraženog unutrašnjeg dvorišta, između kula Herceguše, Tare, Muzeja Hercegovine, Sultan Selimovog mesdžida i Lapidarija /objekti, 1, 2, 3, 4 u prilogu/ ostavio je utisak očuvanosti, premda je na pregradnim zidovima zapaženo znatno vlaženje od korišćenja vode, a ponekad i prekomjernog plavljenja. Uočeno je urušavanje spoljnih zidova kula zbog dugotrajne napuštenosti. To je slučaj sa južnim zidom kule Herceguše /H-1/ u višim zonama zidnog korpusa. Uz taj zid, znatno je oštećen i južni zid uz Hercegušu. Da bi se unutrašnje dvorište prilagodilo novim uslovima ratovanja, tzv. "mali obor", tj. prostor među kulama, nasipan je i nivelisan zbog formiranja platforme za smještaj i plasman topova i kretanje sve brojnije posade. Najvjerojatnije je preuređen u prvoj polovini XVI vijeka.^{24/}

Kako bi se pritisak nasutog materijala izjednačio, vanjsko lice bedema je učvršćivano kontraforima, jer je onemogućavalo pucanje najčvršćih zidova. Prilagođavanje vatrenom oružju je otežavalo već uspostavljeno rješenje sa prevaziđenom primjenom, budući da kule nisu prepravljane u tabije, kako je to uobičajeno na mnogim utvrđenjima u Bosni i Hercegovini.^{25/}

Stjenoviti obalski konglomerat štutio je prilaz sa rijeke dok su razučeni sistem polukružnih kula /3/ i moćna glavna kula, na istočnoj i zapadnoj obali, onemogućavali neprijateljske upade. Najviša i najizdvojenija kula "Tara" služila je kao osmatračnica smještena na najvišoj koti, uz istočni bedem. Zbog izgradnje novijih građevina, došlo je do oštećenja južnog bedema. Taj zid je u srednjem vijeku imao ulogu stražarske staze i povezivao kule Hercegušu i Taru /vidi prilog/. Vanjski, a naročito unutrašnji zidovi tog kompleksa znatno su stradali i

23/ H.Kreševljaković-H.Kapidžić, n.d., isto mjesto.

24/ Uporedi, Đ.Mazalić, Stari grad Jajce, GZM, VII, Sarajevo, 1952, 83; I.Bojanovski, Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Maglaju, Naše starine, X, Sarajevo, 1965, 72, 73 i bilješka 41.

25/ Uporedi naročito plan srednjovjekovnog grada Ljubuškog, Naše starine, II, 13; Đ.Mazalić, Tešanj, GZM, VIII, Sarajevo, 1953, 289-302; Đ.Odavić, Tešanj, Arheološki pregled, 26, Ljubljana, 1986, 256.

čaropis jako odudaraju od donžona na desnoj obali /kula "Halebija"/. Za razliku od njega, samo je djelimično očuvan razvedeni burg prve polovine XV vijeka iz epohe razvijenih feudalnih odnosa.^{26/}

Kao nekada, i danas dvije polukružne kule /Tara i Herceguša/ daju pečat tom prostoru, sa izuzetkom sjeverne kule od čijih nadzemnih ostataka /kod bivšeg Golubovića dućana/, osim obilježene osnove na kaldrmi, do danas nije preostao nikakav vidljiv trag. Iako sa priližno istim dimenzijama Herceguše, neočuvana sjeverna kula je u srednjem vijeku imala nepovoljniji položaj, jer je kontrolisala sjeverni ulaz u tvrđavu, sudeći po smjeru pružanja starog puta. Početna istraživanja nisu mogla dati više od pregršti /manata/ elemenata obnove, jer su zavisila od uslova pod kojim su se radovi odvijali. Kako se kula posljednje odbrane /"Tara"/ nalazila na najvišoj koti, ispitivanja su usmjerena na prostor od dva različita nivoa, između Herceguše, Mesdžida i zapadnog bedema.

Zasad se ne može pouzdano znati kada su izgrađene sjeverna i južna /"Herceguša"/ polukružna kula. Vanjski polukružni oblik, međutim, upućuje na zaključak da su nastale u vrijeme masovnije upotrebe vatrenog oružja.^{27/}

Oblik i tehnika zidanja tih kula ponovljeni su i na najvećoj "Tari" i najčvršćoj, "Halebiji", na desnoj obali.^{28/}

Gotovo potpuno je izvjesno, da južna i sjeverna polukružna kula nisu starije od prve polovine XV vijeka.^{29/} Prvobitni ulaz u te kule morao se nalaziti u prizemnom dijelu sjevernog /ravnog/ zida.^{30/} Ovaj položaj odgovara ulaznim otvorima kod Tare i Halebije. Taj ulaz je kod manjih kula najvjerojatnije zazidan u vrijeme osmanske uprave, kada je došlo do primjene nove ratne tehnike. To je omogućilo brže dopremanje oruđa bedemom, odnosno stražarskom stazom, od Tare do Herceguše i sjeverne kule. Sa širinom od 1,00 m, staza je služila dvosmjernom kretanju posadnika. Nije, međutim, utvrđeno kakvu je funkciju imao ukopani dio kula, o čemu posljednju riječ mogu dati

26/ Istorijski izvori pominju Mostar u XV vijeku; Ne postoji nikakav razlog da se taj period ne označi gornjom granicom datovanja, ili kao "terminus post quem non".

27/ M.Dinić, Prilozi za istoriju vatrene oružja u Dubrovniku i susjednim zemljama, GLAS SAN, CLXI, Beograd, 1934, 57-94; G.Škrivanić, Oružje u srednjovjekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Posebna izdanja SAN, CCXCIII, 1957, 165-167, G.Škrivanić, Vojničke pripreme srednjovjekovne bosanske države pred propast, 1463.godine, Godišnjak Društva istoričara BiH, god.XIV, Sarajevo, 1963, 224, 225, 227.

28/ Kule su svoje nazive dobile u turskom periodu. Prikladniji naziv od donjona, dominiuma ili bergfrita je kula motrilja ili branič kula; up.P.Andelić, Kulturna istorija BiH, II, n.d., 454.

29/ Početkom XV vijeka kule se zaobljavaju na dijelu izloženom udaru neprijateljske artiljerije, kao što je slučaj i u Prozoru, Ljubuškom i Počitelju, up.P.Andelić, n.d., 455.

30/ Za razliku od Herceguše, sjeverna kula je mogla imati funkciju ulazne, kapijske ili kapi-kule, up.P.Andelić, n.d., 454.

manja sondažna ispitivanja. Ostaje zatim nejasno i to da li su manje kule bile ispunjene nabojem, s obzirom da nije ispitana unutrašnjost Herceguše. Ipak, ona je, zahvaljujući naknadnim intervencijama, do danas preostala u vrlo dobrom stanju očuvanosti, a naročito krunište sa grudobranom /prsobranom/ za odbranu i zaštitu od hladnog i vatrenog oružja. Zajedno sa susjednim kulama i glavnom kulom /donžonom/ na desnoj obali Neretve, štutila je podgrađe, unutrašnji obor i riječnu obalu od topovske vatre i udaraca strijela i veretona.

Najveća opasnost srednjovjekovnom Mostaru prijetila je na zapadnoj obali, gdje je u sklopu kastela izgrađen najmoćniji odbrambeni sistem, glavna kula, povezana lančanim mostom sa dijelom tvrđave na istočnoj obali. Po svemu sudeći, na zapadnoj obali, pored glavne kule "Halebije" nije postojao još jedan bedemski zid. Nasuprot tome, na lijevoj obali srednjovjekovni bedem se i danas sa lakoćom prepoznaje, a njegova tehnika zidanja se nimalo ne razlikuje od one koja je primijenjena na tvrđavama druge polovine XIV vijeka.^{31/}

Unutrašnje tvrđavsko dvorište /obor/, osim kula i zgrade Muzeja Hercegovine, zatvaraju Lapidarij, Mesdžid i jedna manja magaza, izgrađena uz most iz turske epohe. Navedene građevine, sa izuzetkom kula, pokrivaju unutrašnjost najstarije tvrđave. Nema ni najmanje sumnje da će taj veći dio tvrđavske unutrašnjosti ostati zauvijek izgubljen i za nova saznanja do kojih bi se svakako došlo da se radi o neizgrađenoj površini.

Ovako, predstoje još samo manja sondažna ispitivanja između recentnih građevina. Na nesreću, do danas nam se nije sačuvao ni spoljni izgled južnog bedema na čije se zidove svojevremeno i neposredno naslonila zgrada Muzeja, i tako, za sva vremena, uništila dio našeg nasljeđa, i urbanog i kulturno-istorijskog.

Ono što je za dalja istraživanja preostalo, može se vidjeti na ucrtanoj mreži kvadrata /vidi prilog/, gdje su tokom arheoloških radova otkrivena dva paralelna zida sa dimenzijama, 1,85 x 0,70 m. O njima se zasad ne može ništa određenije reći, jer na tom prostoru ispitivanja nisu okončana.

Zapadni dio djelimično istraženog kompleksa zatvara bedem prema Neretvi, visok oko 5 m. Iskopavanjem sonde 2,00 x 0,80 m utvrđeno je da se uz stražarsku stazu na tom mjestu nije nalazio nikakav potporni zid kao oslonac tog šetnici. Posredno, to znači da je u srednjem vijeku i stjenovita podloga uz bedeme, sprečavala neprijateljski upad u tvrđavu, a razmještaj kula, kontrolisao prilaze, i na jednoj i na drugoj obali.

31/ Bez razvijene unutrašnjosti, tvrđava ostavlja utisak kasnoromaničke cjeline, u kojoj povećana visina otkriva uticaj gotike i opredjeljuje datovanje u XV vijek; Đ.Bošković, Arhitektura srednjeg vijeka, Beograd, 1967, 275, P.Truttman, Evolution de la fortification du XI au XVI siècle, Planet profi I, Archeologia, maj-jun, Paris, 1967, 67 i dalje; P.Andelić, n.d., 457.

U gornjem sloju nasipa unutrašnjeg dvorišta otkriveno je više fragmentovanih turskih lula od keramike /simsija/ zajedno sa oštećenim ulomcima zeleno gledosane grnčarije. U šutu je nađena i veća količina oblog kamena riječnog porijekla, obrađenog kamena i dobro očuvane krečnjačke ploče. Na dubini koja odgovara iskopu 5 kvadrata gornjeg nivoa pojavile su se četiri željezne kugle /đuladi/ sa promjerom od 8,00 cm.

Nalaz je uočen na naknadno nasutom platou kod stepeništa koje vodi prema Herceguši i zapadnom bedemu. U odnosu na arhitekturu tvrđave, bez pretjerivanja se može zaključiti da je brojnost pokretnog arheološkog materijala više nego oskudna, i da se, manje-više, ni najmanje ne izdvaja od drugih, pa čak i rezidencijalnih tvrđava.

O pojavi unutrašnje drvene galerije uz bedem ne može se dati određenije gledište osim da je postojala uz zidove na nedovoljno čvrstoj podlozi i mjestima koja su morala odgovoriti većoj pokrivenosti odbrambenih zahtjeva.

Uostalom, tvrđava je izgrađena tako da uspješno odolijeva vatrenom oružju, jer se sa bedema nisu osmatrale niže kote. Staze na bedemima su na prvom mjestu bile u funkciji snabdijevanja bočnih kula i donžona, koje su bez izuzetka imale najmanja ojačanja uz mašikule i krunište.^{32/}

Po svom obliku, mostarska tvrđava je tipično riječno uporište. Za razliku od starijih srednjovjekovnih fortifikacija, kule su preuzele ulogu bedema, jer odbrana zbog nenaglašene strmine nije imala potrebu za većim i čvršćim bedemima. Visina kula upozorava na doba gotike, kada je zaštita prelaza preko Neretve imala drugorazredni značaj. Mnogo važnija postaća spona između hercegovih podanika u istočnoj i onih u zapadnoj Hercegovini koja je pod Đurđevićima, Radivojevićima i Vlatkovićima pružala neuporedivo povoljnije privredne uslove.^{33/} Vjerovatno da politiku jedno vrijeme ostvaruju gradovi u neposrednom zaleđu Mostara, Blagaj na Buni i Kruševo u Mostarskom blatu.^{34/} Taj tzv. "civitem eius" označavao bi u tom slučaju šire područje ili kraj, u kome je strogo kontrolisano kretanje drumom od Blagaja do Mostara i dalje prema Kruševu i zapadnoj Hercegovini.

Pitajući se, gdje bi se za Mostar mogle pronaći izvjesne srodnosti ili analogije, moramo se potpuno odvojiti od Hercegovine i krenuti prema Bosni i

32/ Mašikuli = otvori za ispuštanje užarenog ulja, većeg kamenja, itd.

33/ V.Trpković, Humska zemlja, n.d., 249

34/ M.Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, SKZ, Beograd, 1978, up.kartografski prilog, Zemlje hercega Sv.Save, R - 1 : 1 500 000.

Dolovskoj dolini na Prači.^{35/} Na lijevoj obali Prače još uvijek upadaju u oči ostaci srednjovjekovnog mosta i kula čiji zidovi ne prelaze debljinu od 1,00 m. Građevinski materijali su poput mostarskog, kamen krečnjak, a u manjoj količini i sedra, klesani za ugradnju zidne oplata.

Što se tiče nekropola, one su se, po svojoj prilici, nalazile na obje obale, jer se i tvrđava sa naseljem prostirala i na desnoj i na lijevoj obali. Nekropole u Podhumu su poznatije za dva srednjovjekovna groblja sa stećcima, a među njima i jedan nadgrobni spomenik sa natpisom Radivoja Krivoušića, nađen kod Tabhane.^{36/}

Pregled novih podataka o mostarskoj srednjovjekovnoj tvrđavi ne bi bio potpun, ako bi zaobišao ulogu podgrađa, tj. naseljenog mjesta. U tom pogledu, veliku pomoć unosi podatak iz deftera datovanog u 1468/9. godinu. U njemu se, uz Cernicu /Gacko/ i Konjic, pominje Mostar sa 19 nastanjenih domova.^{37/}

I pored neznatne naseljenosti, taj pokazatelj otvara još jedno novo poglavlje vrednovanja Mostara, odnosno njegovog srednjovjekovnog trga.^{38/} On ne samo da dovodi do spoznaje o položaju TRGA neposredno uz tvrđavu i podgrađe /naselje, pod Grad, sotto Grad itd./ nego u isto vrijeme potvrđuje da je u Kosačinom vojvodstvu postojalo relativno malo mjesto na Neretvi sa bezmalo svim srednjovjekovnim statusima, osim rezidencijalnog. To se samo djelimično nazire u povelji kralja Alfonsa V, od 1.VI 1454. godine, kada se osim naziva "Civitatis" i "castris", u pripadajućem okruženju /"pertinentiis suis"/ izričito ne navodi trg, budući da se Stefanu Vukčiću, u prvom redu, potvrđuju tvrđave, odnosno gradovi.^{39/}

Mostar je već tada, ako ne i ranije, postao gradsko naselje u okvirima srednjovjekovne bosanske države i hercegove teritorije.^{40/} Ova činjenica je proizašla iz nekih neutvrđenih, ali nespornih događaja.

35/ Dolovska dolina leži ispod Dolovske gradine. To je najmanje ispitani lokalitet na Pavlovićevoj rezidenciji u Borču kod Rogatice. Crtež osnove utvrđenja nije objavljen. Up. Đ.Mazalić, Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM, LIII, Sarajevo, 1941, 68 i bilješka 113

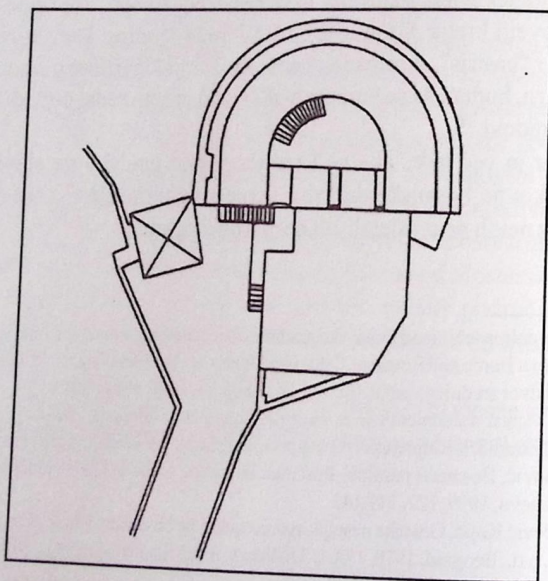
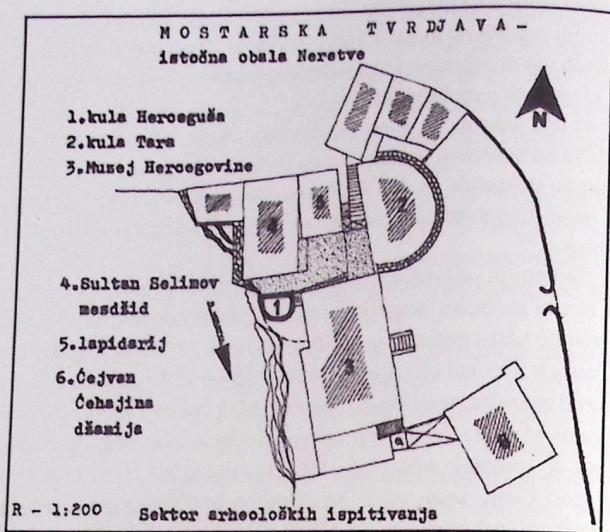
36/ M.Vego, Mostar u srednjem vijeku, Istorijski dokumenti, "Sloboda", Mostar, 7.2.1977.godine, M.Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH, Sarajevo, 1962, knjiga 1, broj 18.

37/ H.Šabanović, Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela, Djela Naučnog društva BIH, XIV, Sarajevo, 1959, 127, 141,142.

38/ D.Kovačević Kojić, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo, 1978, 121.

39/ M.Dinić, n.d., Beograd, 1978, 178, L.Thallöczy, n.d., München-Leipzig, 1914, 359, 378, 394 i kartografski prilog, R 1 : 750 000.

40/ D.Kovačević-Kojić, n.d., Sarajevo, 1978, up.kartografski prilog u kome je Mostar naznačen među gradskim naseljima XV vijeka, strana 132.

*MOSTARSKA TVRĐAVA, zapadna obala Neretve,
položaj glavne kule /prema R. Frindriku/*

